

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
MODERNKORI PROGRAM

Csász László

**TETTESEK, SZEMTANÚK, ÁLDOZATOK
A VÉSZKORSZAK JÁSZ-NAGYKUN-SZOLNOK MEGYÉBEN**

Ph.D. értekezés tézisei

Témavezetők:

dr. Karsai László egyetemi tanár

dr. Marjanucz László tanszékvezető egyetemi docens

Szeged, 2010

I. A kutatási téma indoklása és előzményei

A megyei levéltárakban végzett forrásfeltáró munkánkat a jeruzsálemi Yad Vashem Archives magyarországi kutatócsoportjának tagjaként 1997-ben kezdtük el, Karsai László és Molnár Judit szakmai irányítása alatt. A szolnoki, debreceni és nyíregyházai levéltárakban végzett alapkutatásainkat a későbbiekben kiegészítettük a fővárosi levéltárakban és más közgyűjteményekben áttekintett forrásokkal (Magyar Zsidó Levéltár, Magyar Országos Levéltár, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest Főváros Levéltára) és külföldön (az Egyesült Államokban, Izraelben és Svédországban) folytatott kutatásokkal.

Értekezésünk egy nagyobb terjedelmű vállalkozás része, amelynek célja a zsidó közösségek genezisének és történetének feltárása az 1876-ban Jász-Nagykun-Szolnok néven egyesített történeti régiók (a Jászság, a Nagykunság és Külső-Szolnok vármegye) területén. Elemzésünk középpontjában az együttélés, tehát a zsidóság és a befogadó közeg kölcsönhatásának, kapcsolatrendszerének, konfliktusainak bemutatása áll. Terjedelmi korlátok miatt értekezésünk fókuszába a több mint másfél évszázados integrációs folyamat végpontját helyeztük: a vészorszakot, annak közvetlen előzményeivel és következményeivel, amely felszámolta a csoportszintű együttélés kereteit és egy generációnyi időtartamon belül a zsidó közösségek eltűnéséhez vezetett.¹

Megközelítésünk abból a meggyőződésből indul ki, hogy egy település vagy régió újkori és modern kori történelme behatóbban nem ismerhető meg a zsidóság, mint sajátos helyzetű társadalmi csoport modernizációs szerepére, integrációs sajátosságaira vonatkozó alapos vizsgálódások nélkül. Természetesen ennek fordítottja is igaz: egy adott régió, település zsidóságának „életrajza” csakis a lokális történelem szoros kontextusában értelmezhető és érthető meg. A zsidóság története nem sajátos egzotikum, hanem integráns része egy adott térség, település történetének. Ez éppúgy érvényes az együttélés folyamatát megszakító 1944-es katasztrófára, amelynek beillesztése a helytörténet narratívájába (elsősorban a kollektív társadalmi felelősség lezáratlan kérdése miatt) különösen nehéz és összetett, de vélekedésünk szerint nélkülözhetetlen feladat.

A magyar kollektív emlékezetben és oktatásban két évtized erőfeszítései ellenére továbbra is dominánsnak tekinthető az a nézet, amely a megszállókra és maroknyi „nyilas csatlósokra”, „magyar nácikra” hárítaná a felelősséget több mint négyszázezer magyar

¹ Itt jegyezzük meg, hogy a vészorszak és holokauszt szavakat a disszertációban szinonimaként használjuk. Ugyanakkor a magyar kifejezést alkalmasabbnak tartjuk a zsidóság tragédiájának megjelölésére, mint a világszerte elterjedt görög eredetű szót, amely közismerten teljesen eltérő (pozitív) jelentéstartalmat hordoz és ezért számos értelmezési és asszociációs problémát vet fel. ([Istennek felajánlott] égő áldozat).

állampolgár a történelemben példátlan sebességű és hatékonyságú deportálásáért. A tragikus „rekord” ugyanis, mint azt az elmúlt két-három évtizedben számos szakmunka és publicisztika igyekezett tudatosítani, a nagyrészt helyén maradt magyar államgépezet, valamint az általa mozgósított civilek, köztük vasutasok, egészségügyi dolgozók, iparosok, tanárok, leventék, legalább két-háromszázezer ember zömében gyors és szolgálatkész kötelességteljesítésének eredménye volt. Ezen a globális képen belül azonban politikai nézetek, attitűdök, egyéni magatartásformák széles skálája bontakozik ki. A helyi és egyéni esetek gazdag forrásbázisra támaszkodó, komparatív és interdiszciplináris vizsgálata lehetőséget adhat a mélyebb rétegek feltárására, ezáltal a „végső megoldásban” játszott magyar szereppel és felelősséggel kapcsolatos kép bővítésére, árnyalására.

A hely- és mikrotörténelmi megközelítések különösen az elmúlt két évtizedben kerültek a nemzetközi holokauszt-kutatás fókuszába.² A tág forrásbázisra támaszkodó, komplex és mélyreható mikrotörténelmi vizsgálatok (megye-, település-, család- és intézménytörténetek) haszna és jelentősége több irányú. A tényanyag feltárása hozzájárulhat az emlékezés szimbolikus aktusaihoz és végső soron ahhoz, hogy a zsidóság ismét része lehessen a közösségek emlékezetének, amelyek a vészorszak tragédiájával és a zsidók emlékével együtt múltjuk egyik fontos alkotóelemét is szinte maradéktalanul „elfelejtették”. A helytörténelmi megközelítés az oktatásban is kulcsszerepet játszhat, hiszen a lakóhely ismert közegében, konkrét sorsokon és helyszíneken keresztül felidézett események megkönnyítik a tragédia megértését, feldolgozását. A vészorszak, a 20. század botránya, a modern európai kultúra és társadalom referenciapontja az általános erkölcsi tanulságok mellett a lakóhely, a régió magyar kultúrájának, társadalmának pótolhatatlan veszteségeként mutatható be a legérzékletesebben és leghatásosabban.³

Nem utolsósorban, a történettudomány szempontjából is becsesek a megyei levéltárak anyagára és más helyi forráskutatásokra támaszkodó munkák. A helytörténet nem csupán adatszerűen, új forráscsoportok bevonásával, de más nézőpontú interpretációival (a speciálistól az általános felé, egyénitől a közösségi, a helyitől az országos/nemzetközi szint felé haladva) is jelentősen gazdagítja az általános, országos horizontú kutatások eredményeit. Ezzel hozzájárulhat eddigi ismereteink továbbfejlesztéséhez, kritikájához, a meglévő tévhitek eloszlatásához. Közelebb vihet olyan alapkérdések megválaszolásához, amelyekkel kapcsolatban korántsem beszélhetünk egységes álláspontokról, tudományos konszenzusról. Ezek

² A helytörténelmi megközelítést alkalmazó korai munkákra lásd például: Arad 1981, Spector 1990. Az elmúlt évtized nagy mennyiségű publikációjából csak néhány fontosabb angol nyelvű munkára utalunk: Herbert 2000, Gross 2002, Lehmann 2002, Redlich 2002, Bender 2008, Bauer 2009.

³ Az ilyen megközelítésű oktatási segédkönyvekre az egyik legszínvonalasabb példa: Pásztor 2003.

közé tartozik például esetünkben a megszálló és a magyar hatóságok szerepe és viszonya, a társadalom egyes rétegeinek, speciális csoportjainak mozgástere és felelőssége, az üldözöttek magatartása és lehetőségei, valamint az 1945 utáni időszak problémái.

Randolph L. Braham szintézise a magyarországi vészidőszak történetéről már első kiadásának megjelenésekor (1981) feladta a leckét a magyar történészeknek.⁴ Az amerikai professzor elsősorban külföldi archívumokban végzett alapvető kutatásaira valamint feldolgozásokra építette elemzését, ezzel eleve kijelölte a feladatot: a magyar levéltárakban található, nagyrészt feldolgozatlan források alapján kell kiegészíteni, alátámasztani, szükség esetén korrigálni az addigi szakirodalom és a nagymonográfia megállapításait. Ez a cél aktuális maradt a munka javított és bővített második kiadásának megjelenése (1994) után is.⁵

A rendszerváltozás után a téma megszabadult ideológiai kötöttségeitől, és a források zöme szabadon kutathatóvá vált. A magyar-zsidó közös történelem vizsgálata, beleértve a holokausztot, az elmúlt húsz évben a legtöbbet kutatott témák egyikévé vált. A tárgykörben született társadalomtudományi és szépirodalmi publikációk egy kisebb könyvtárat megtöltenének. Ma (2010) már aligha van jelentősebb település Magyarországon, ahol az ottani zsidóság sorsáról ne jelent volna meg legalább egy könyv, tanulmány vagy visszaemlékezés.⁶ A feldolgozások színvonala ugyanakkor rendkívül egyenlőtlen. A legnehezebb feladat a helytörténészek számára talán az összehasonlító szemléletet nélkülöző partikularitás és a túlzottan általános, a korábbi kutatások eredményeit megismétlő szemlélet közötti középút megtalálása. A történettudományi feldolgozások, település és megyetörténetek csekély része a nemzetközi, vagy akár csak a hazai kutatások kontextusába illeszkedő, széles forrásbázisra támaszkodó, kritikai szemléletű munka.⁷ Kevés szerző kísérletezett azzal, hogy szélesebb forrásbázisra, elmélyültebb levéltári kutatásra alapozva továbbfejlessze, esetleg vitakozzon az eddigi szakirodalom értelmezéseivel. Ennél is ritkábbak a kísérletek eltérő diszciplínák bevonására.⁸

Jelentős előrelépés történt a források feltárása és közzététele terén. Országos horizontú vállalkozások (többek között a Yad Vashem magyarországi kutatócsoportjának tevékenysége) mellett helyi érdekű projektek is folytak és folynak. Utóbbiak eredményei közül terjedelmében és színvonalában is kiemelkedik a Nógrád megyei vészidőszak történetéről

⁴ Braham 1981, magyarul: Braham 1988, magyarországi fogadtatásáról lásd: Ránki 1982.

⁵ Braham 1994, magyarul: Braham 1997.

⁶ A helytörténeti publikációk legteljesebb felsorolását lásd: Braham 2001, Braham – Bock 2008.

⁷ Molnár 1995, Berkes 1996, Vági 2002, Tibori Szabó 2004, Urbancsok 2004, Löwy 2005, Simko – Végső 2007. Lásd még a *História* tematikus számát (2004. 2-3. sz.)

⁸ Ezen a téren a leginkább figyelemreméltó próbálkozások Tim Cole brit történész nevéhez fűződnek, aki a történeti földrajz és a társadalmi nemek kutatása (*gender studies*) perspektívájából közelítette meg a magyarországi holokauszt problémáját. Cole 2003, Cole 2006.

készült forráskiadvány és adattár.⁹ Jelentős forrásközlések és kísérő tanulmányok jelentek meg a holokausztról Zala, Békés, Vas és Szabolcs megyékben is.¹⁰ Elkészült a holokauszt történetének megyénkénti enciklopédikus összefoglalása, amely egyenlőtlen szakmai színvonala ellenére az eddigi publikációk eredményeinek foglalata, egyben támogatást és ösztönzést jelent a helyi feldolgozások folytatásához.¹¹

Szolnok megyében az 1990-ig megjelent várostörténetekben és más publikációkban legfeljebb néhány sorban emlékeztek meg a zsidó közösségekről.¹² A zsidóüldözések tényeiről a rendszerszintű elhallgatás miatt legfeljebb annyit közöltek, hogy a zsidókat a német megszállás után elhurcolták. A rendszerváltozás után a téma elvben megszabadult ideológiai kötöttségeitől, de ez nem jelentett számottevő áttörést. Monografikus igényű feldolgozás a megyei magyar-zsidó együttéléstről azóta sem született. A legnagyobb figyelem 1999-ben, a szolnoki nagy zsinagóga centenáriuma irányult a témára, ekkor helyi kötődésű történészek kisebb terjedelmű cikkeket szenteltek a zsidóság történetének.¹³ A témához való viszonyulást jelzi, hogy a 2006-ban megjelent, népszerűsítő célú megyetörténetben egyetlen bekezdés szól a zsidókról, ezen belül a deportálás a háború utáni kitelepítésekkel azonos súlyú eseményként említetik.¹⁴ Több zsidó közösség történetének feldolgozására történtek váltakozó színvonalú, többnyire vázlatos kísérletek, a levéltári kutatásokra támaszkodó tanulmányok száma csekély.¹⁵

II. A kutatás forrásai és módszerei

Dolgozatunk túlnyomórészt levéltári alapkutatásokra épül. A legnagyobb forráscsoportot a Jász-Nagykun-Szolnok megyei közigazgatás 1938-1945 között keletkezett iratai jelentették, amelyet maradéktalanul áttekintettünk, beleértve a vármegyei adminisztrációt, a városok, járások, nagyobb községek és más állami szervek (Pénzügyigazgatóság, Vitézi Szék) iratanyagát. Jász-Nagykun-Szolnok vármegye közigazgatási irataival különösen mostohán bánt a történelem. Teljesen megsemmisültek (szovjet tűzérési találat következtében, 1956-ban Budapesten) az 1938-1944 között

⁹ Szederjesi – Tyekvicska 2006.

¹⁰ Németh – Paksi 2004, K. Cseh 2001, Mayer 1994, Balázs – Katona 2001, Nagy 2004.

¹¹ Braham – Tibori Szabó 2007.

¹² Tóth et. al. 1980, Botka et. al. 1989, Kaposvári 1975, Bodoki Fodor 1978, Gaál 1978, Kormos 1967.

¹³ *Jászkunság*, XLV. évf. (1999) 2. sz.

¹⁴ Szabó L. 2006, 211. o.

¹⁵ Berényi 2001, Pozsgai – Víg 2004, Papp 2008, Csősz 2000, Csősz 2006.

keletkezett főispáni és az 1941-1944-es alispáni iratok, valamint (egy kivétellel) a főszolgabírói hivatalok közel teljes anyaga. Elpusztult egyes városok levéltára is, olykor szándékos iratmegsemmisítés következményeként. Karcag város teljes levéltárát például a Rákosi-rezsim félig írástudatlan helyi tisztviselői 1950-ben papírhulladékként kétezer forintért eladták. A központi igazgatás iratainak hiányát a városok és községek valamint a központi közigazgatás irataiból igyekeztünk rekonstruálni. Mint arra fentebb utaltunk, a folyamat teljes áttekintésének szándéka, de az összehasonlító nézőpont is szükségessé tette, hogy a szomszédos törvényhatóságok levéltáraiban (elsősorban a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban) is végezzünk kiegészítő alapkutatásokat.

Hasonlóképpen hiányosak a magyar rendvédelem iratai. Eddigi ismereteink szerint a Jász-Nagykun-Szolnok vármegye nagy részét magába foglaló VI. (debreceni) csendőrkerület az egyetlen, amelynek maradtak fenn a korszakból iratai, ha igen töredékesen is. A megyei rendőrkapitányságok közül egyedül a túrkeveinek őrződött meg az iratanyaga. A szolnoki zsidó hitközségkerület irattárának túlnyomó része szintén elpusztult, adatokat csak az 1945 utáni időszakra szolgáltatathat, fontos források maradtak fenn viszont a budapesti zsidó szervezetek irataiban.

A korabeli iratanyag mellett tanulmányoztuk a háború utáni közigazgatás és igazságszolgáltatás dokumentumait, különös tekintettel a közigazgatási tisztviselők és más állami alkalmazottak, rendőrök és csendőrök népbírói peranyagaira, népjogi és igazoló bizottsági vizsgálati irataira. A tanúvallomások, tárgyalási jegyzőkönyvek, igazoló nyilatkozatok használata során természetesen figyelemmel kell lenni megszületésük körülményeire. Ezek nyilvánvalóan a legszubjektívebb kútfők közé tartoznak. Használatuk mindazonáltal megkerülhetetlen, mivel sok eseményről ez az egyetlen rendelkezésünkre álló forrás és azért is, mert az eljárások irataihoz számos esetben csatoltak eredeti iratokat, újságcikkeket, tervrajzokat, fényképeket. A társadalmi közeg megvilágításához a teljesség szándékával áttekintettük az 1944 márciusa és októbere között Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében megjelent tizenhét lapot, de számos környező törvényhatóság sajtóját is (mintegy kéttucatnyi sajtóterméket Békés, Hajdú, Bihar, Szabolcs és Szatmár megyékből).

Az áldozatok perspektívájának bemutatása során az alapvető forrást a korabeli naplók és feljegyzések, az 1945 után írott memoárok, visszaemlékezések és más tanúságtételek (a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság jegyzőkönyvei, tanúvallomások) valamint az *oral history* kútfők jelentették. A tanúvallomásokat videóra rögzítő nagy projektek magyar és angol nyelvű anyagai mellett magángyűjtemények forrásait (kisebb mértékben saját interjúinkat) is felhasználtuk. Ezek a források páratlan lehetőséget nyújtanak arra, hogy egy

sajátos mikrotörténelmi közeget eltérő nézőpontból közelítsünk meg, ezzel az értelmezés olyan rétegeit is feltárva, amelyek a „hagyományos” történetírói módszer számára rejtve maradnak. Események rekonstruálására ezek a források nem, vagy csak más forráscsoportokkal együtt, azokkal összevetve alkalmazhatók.

Elemzésünk során komplex megközelítést alkalmazunk, azaz a különböző forrástípusok (egykorú közigazgatási iratok, az igazságszolgáltatás tevékenységéhez kapcsolható dokumentumok, sajtó, narratív kútfők, *oral history*) közel egyenlő súlyú és összehangolt felhasználásával kísérletezünk. Értekezésünk törekvéseink szerint komparatív szemléletű. A helyi „mélyfúrások” eredményeit rendszeresen összevetettük más törvényhatóságokra, régiókra vonatkozó forrásokkal és azt vizsgáltuk, hogyan viszonyulnak az országos képhez. A lokális jellegzetességek, speciális jelenségek regisztrálása mellett elsősorban az általánosra irányuló következtetésekre törekedtünk. Esetenként kísérleteztünk európai párhuzamokkal, de a további kapcsolódási pontok, tágabb horizontú értelmezési lehetőségek megtalálása további feldolgozó és elemző munkánk fontos és elvégzendő feladatai közé tartozik.

III. Az értekezés témája, gondolatmenete és szerkezete

A Jász-Nagykun-Szolnok megyei zsidóság történetére vonatkozó forrásokat feldolgozó munkánk során a közös történelem kezdeteitől annak megszűnéséig (a holokausztig) tartó időkeret átfogó, szintetizáló vizsgálatára teszünk kísérletet. Itt ennek a társadalomtörténelmi áttekintésnek csak néhány eredményét tudjuk közzétenni egy bevezető fejezet keretei között. Ebben röviden vázoljuk a zsidók és nem zsidók együttélésének történelmi kereteit Jász-Nagykun-Szolnok megyében, utalva a megyét alkotó régiók társadalmi fejlődésének eltérő irányaira. A fejezet második részében azt vizsgáljuk meg, hogyan alakultak a magyar-zsidó együttélés feltételei az első világháború után gyökeresen megváltozott gazdasági-politikai helyzetben és hogyan hatott a korszak változó intenzitású és tartalmú antiszemita politikája a zsidó közösségek demográfiájára, szociális, gazdasági és kulturális helyzetére.

Disszertációnkban bővebben csak egy néhány hónapos időszak eseményeit elemezzük. A magyarországi vészkorszak kezdeteként az 1944-es évszám szerepel a történelmi emlékezetben és a szakirodalomban. Valójában a zsidóság egy részének fizikai megsemmisítését eredményező politika Magyarországon már 1941-ben megkezdődött, a

„hontalan” zsidók kitelepítésével és a munkaszolgálat rendszerének kiteljesedésével. Dolgozatunkban a kifejezést szűkebb értelemben használjuk és elemzésünk középpontjába a tragédia legintenzívebb szakaszát, az 1944 tavaszi és nyári zsidóüldözéseket helyeztük. A helytörténet alapfeladatának tartjuk a források aprólékos kiaknázásán alapuló adatszerű leírást, de ezt csak kiindulópontnak tekintjük. Értekezésünk választ ad arra, hogy a Jász-Nagykun-Szolnok megyei vészkorszak során hány emberrel, mikor és mi történt, de elsősorban arra helyezi a hangsúlyt, hogy kik, hogyan, milyen mértékben és miért vettek részt a folyamatban. Ezt a megközelítést a dolgozat szerkezetében is hangsúlyozni kívántuk, ezért A népiirtás folyamata című fejezetben csak nagy vonalakban mutatjuk be a vészkorszak legfontosabb eseményeit és tényeit Jász-Nagykun-Szolnok megyében a német megszállás napjától 1944 októberéig. Ekkor a vármegye jelentős része szovjet megszállás alá került, ezért a nyilas közigazgatás időszaka értelemszerűen nem képezhetette vizsgálódásunk tárgyát. Nem volt célunk a minden egyes településre kiterjedő áttekintés, mert korábbi munkáinkban ezt a feladatot elvégeztük.¹⁶

Az értekezés gerincét esettanulmányok alkotják, amelyekben az 1944-es tragédiában szerepet játszó társadalmi csoportok és egyének cselekvéseit, felelősségét és mozgásterét elemezzük. Ezt a részt három fő fejezetre tagoltuk, Raul Hilberg immár klasszikusnak számító felosztása (*Perpetrators, Victims, Bystanders*) alapján:¹⁷

1) a tömeggyilkosság végrehajtói (a megszálló erők és hatóságok, valamint szerepvállalásuk mértékétől függetlenül a velük különböző szinteken és intenzitással együttműködő vármegyei államigazgatás és rendvédelem tagjai)

2) a magyar civil társadalom (szintén függetlenül szerepvállalásuk mértékétől és kollaborációs hajlandóságuktól)

3) az áldozatok (akiknek a magatartása, reakciói és a másik két kategória tagjaihoz fűződő viszonya bizonyos mértékig szintén hatással voltak a folyamatra)

Mint azt a dolgozatban példákkal igyekszünk bizonyítani, ezek a kategóriák bizonytalan és vitatott körvonalúak, közöttük gyakori átfedések lehetségesek. Újabb alkategóriák állíthatók fel és ezeken belül is a lehetőségek, magatartásformák (és felelőségek) tág spektruma regisztrálható. Célunk tehát aligha lehet egy egységes kép, mint inkább különféle nézőpontok és egyéni történetek bemutatása. A magyar holokauszt probléma-együttesének megértéséhez lényeges kérdés többek között a végrehajtók monolitikus kategóriájába sorolt, valójában változatos mozgástérrel, hatalommal és szereppel

¹⁶ Csősz 2007.

¹⁷ Hilberg 1993.

bíró német és magyar szervek, intézmények egymáshoz fűződő viszonyának, kooperációjának és konfliktusainak bemutatása. Az egyes csoportok, kategóriák illetve az oda tartozó egyének közötti interakció jelentős hatást gyakorolhatott akár a tömeggyilkosság végső kimenetelére is.

Az esettanulmányok megerősítik a magyar holokauszt korai kutatóinak azt a megállapítását, hogy a magyar közigazgatás és a civil társadalom széles körű kollaborációja illetve közömbössége nélkülözhetetlen volt a népirtó tervek megvalósításához. Egyéni, regionális szinten ugyanakkor a reakciók tágabb spektruma fedezhető fel, a lelkes, túlteljesítő kollaborációtól az egyszerű kötelességteljesítésen át a passzívan ellenálló, késleltetni, sőt menteni igyekvő magatartásig.

Célunk tehát a jogfosztás, szabadságtól való megfosztás végül a deportálás folyamatának bemutatása egy vármegye (mint a népirtó folyamat funkcionális alapegysége) kereteiben, beleértve a folyamat szervezését az alsóbb szintű közigazgatási egységeken (város, járás, község) belül. Egyes részproblémák megvilágításához ennél szűkebb perspektívát: családi vagy akár egyéni sorsot bemutató esettanulmányokat alkalmaztunk. Ugyanakkor a téma „felfelé” is kitágította az értelmezési keretet, hiszen például a zsidóság gazdasági korlátozása és kifosztása vagy a gyűjtőtáborokba tömörítés és a deportálás folyamata eltérő adminisztratív egységben (kereskedelmi- és ipakamarai kerület, csendőrkerület) szerveződött. Ez nélkülözhetetlenné tette más központi és vidéki levéltárak forrásainak feltárását és egy nagyobb térség, a VI. debreceni csendőrkerület eseményeinek bemutatását, de az ide tartozó vármegyék holokauszt-történetének (Békés, Hajdú, Bihar) teljes feldolgozása terjedelmi okokból nem lehetett dolgozatunk célja. A keresztény egyházak szerepének tárgyalására a forrásanyag (az egyházkerületi, illetve közigazgatási beosztás) jelentős eltérése miatt nem vállalkozhattunk. A zsidó közösségek felszabadulás utáni sorsa, a restitúció és a felelősségre vonás összetett problematikája szintén meghaladja munkánk kereteit, ezért ennek csak legfőbb összefüggéseire utaltunk.

A dolgozatot forrásjegyzék és irodalomjegyzék zárja le. A kutatásunk során feltárt legfontosabb dokumentumok valamint fotók, plakátok és térképek közlését terjedelmi és technikai okokból mellőznünk kellett, de dolgozatunk publikálásra szánt változatában ezeket mellékletben közölni fogjuk.

IV. Az értekezés tudományos eredményei

Az elemzésünk kereteit jelentő nagy kategóriákra (tettesek–szemtanúk–áldozatok) vonatkozó főbb tanulságok az alábbiakban összegezhetők:

1) A helytörténeti szakirodalom eddig kevés figyelmet fordított a megszálló hatóságok szerepére. A vidéki levéltári források fontos adalékokat szolgáltathatnak az Eichmann-kommandó és a német biztonsági erők tevékenységéről, a német és a magyar végrehajtók munkamegosztásáról és hatásköri konfliktusairól a politikai tisztogatás, a fosztogatás és a gettósítás során, így végső soron a magyar fél mozgásteréről és felelősségéről. Szemben Aly és Gerlach álláspontjával, a német hatóságok, bár hangoztatták ebbéli szándékukat, a gyakorlatban nem engedték át a zsidók kirablásának feladatát a magyar félnek. A helyi forrásokból kiderül, hogy milyen mértékben és mennyire szervezett, szisztematikus formában rabolták ki az üldözötteket a kisebb vidéki településeken is. A náci tisztok öntevékenyen, a magyarokkal és egymással is versengve fosztogattak. Dolgozatunkban a megszállók belső hatásköri konfliktusaira is hozunk példákat. Az esettanulmány arra is bizonyíték, hogy csekély létszámuk ellenére a német biztonsági erők tevékenysége messze túlment azon, hogy koordinálják és felügyeljük a magyar közigazgatás és a rendvédelem munkáját. A lényeges kérdésekben a megszállók akarata érvényesült, függetlenül a magyar adminisztráció kollaborációs hajlandóságától. A németek a magyar végrehajtókkal párhuzamosan, de őket állandóan ellenőrizve és (szükség esetén erőszakkal) befolyásolva működtek. A magyar hatóságok mozgásterének határait mindenütt a megszállók képviselőinek magatartása és a két fél viszonya jelölte ki.

A vidéki közigazgatást már a német megszállás előtt markáns regionális és politikai különbségek jellemezték. A harmincas évek elejének politikai fordulata nyomán nem csak a parlamentben és a honvéd tisztikarban, de az önkormányzatokban is generációs váltás indult meg. Sok helyütt a kormánypárt fajvédő, nácibarát szárnyához húzó tisztviselők kerültek többségbe. A közigazgatás bürokratikus és törvénytelen antiszemita eljárásai elsősorban a visszacsatolt területeken voltak jellemzőek, de a trianoni országrész számos pontján is domináltak a kormány politikájánál gyorsabb ütemű és radikálisabb megoldást követelő szélsőségesek. Jász-Nagykun-Szolnok megye azok közé tartozott, ahol ez a változás nem történt meg, pontosabban a szélsőségesek a vármegyei vezetésben és a legtöbb települési önkormányzatban kisebbségben maradtak.

A német megszállás után a kollaboráns kormány politikai ízlésének meg nem felelő vezetőket igyekeztek leváltani. Horthy Miklós mozgásterének és megőrzött hatalmi pozícióinak bizonyítéka, hogy többek mellett szolnoki hívei, Urbán Gáspár főispán és kulcsemberei is posztjukon maradhattak. Jász-Nagykun-Szolnok ezért jó példája annak, hogy a kormányzóhoz és a Kállay-féle vonalhoz húzó viszonylag mérsékelt politikai felfogású „régí gárda” hogyan viszonyult a megszálláshoz és a zsidóüldözéshez, milyen eszközökkel, mekkora mozgástérrel és mit próbált tenni hatalmi állásainak megőrzése és a megszállás negatív hatásainak enyhítése (ezen belül az üldöztetések) ellen. Alapkérdés, hogy a német megszállás után szerepet vállaló hivatalnokok ideológiai meggyőződésből vagy opportunistamódon, hatalomféltésből kollaboráltak-e. Léteztek-e „vonakodó végrehajtók”, akik (mint a háború után állították) a szélsőségesekkel szemben, kedvező fordulatban reménykedve és az ellenállást megalapozandó vállalták pozícióik megőrzését, ezzel a folyamatban való részvételt? A kérdésre nehéz határozott feleletet adni, hiszen a motivációk még egyéni szinten is vegyesek lehettek, és a „mérsékelt” táborán belül is jelentősen eltérő magatartási mintákkal találkozunk.

A közigazgatás tevékenységének elemzésekor részletekbe menően foglalkoztunk a gettósítás végrehajtásával. Ebben a tekintetben a magyar végrehajtóknak viszonylag tág mozgástere volt, ezért a gettók tervezése és megvalósítása jól tükrözi a civil adminisztráció szándékait, érdekeit és politikai attitűdjeit. A gettók létrehozásában jelentős regionális különbségek fedezhetők fel országos, de regionális szinten is. Az I-II. deportálási zóna területén az üldözöttek kevés kivétellel már az akció első perceitől embertelen körülmények közé kerültek a gyűjtőtáborokban és a nagy körzeti gettóiban. Május elejétől, elsősorban német kezdeményezésre változás történt a végrehajtásban. A további zónák területén a férőhely, a beköltözés határideje, az ellátás, a létesítmények és a rendszabályok tekintetében a gettók általánosságban kedvezőbb körülmények között valósultak meg. Azonban Jász-Nagykun-Szolnok példája is igazolja, hogy ezen az általános képen, de akár egy megyén belül is jelentős különbségeket találunk.

Egységes központi irányelvek híján a megvalósítás mindenütt a helyi viszonyokat tükrözte, szinte nincs példa két teljesen egyforma megoldásra. Ennek ellenére bizonyos sajátosságok fedezhetők fel, amelyek alapján (a további kutatások alapján továbbfejlesztendő) gettósítási tipológia felállításával kísérleteztünk. Öt típust különböztettünk meg, amelyek közül az egyik végletet a lakott területen túlra történő totális kitelepítés képezi, a másikat a csillagos házak rendszere vagy más, szabadabb mozgást, enyhébb szabályozást lehetővé tevő „nyitott” gettósítási megoldás. A „mérsékelt” végrehajtók (pragmatikus megfontolásból is) az

emberségesebb eljárásokat preferálták, de ennek ellenére részükről is igen változatos megoldásokkal találkozunk, amint azt esettanulmányunk bizonyítja. Jász-Nagykun-Szolnok megyében a gettósítás valamennyi modellje előfordult tervezetként vagy ténylegesen megvalósítva. Tehát a politikai irányultság csak egy tényező volt a sok közül, mert számos más szempont is befolyásolta a gettók létrehozását. A német és magyar felsőbb hatóságok nyomása, a központi regulációk, a társhatóságok példája, pragmatikus, logisztikai és ideológiai megfontolások mellett a civil társadalom magatartása, sőt bizonyos mértékig az üldözöttek reakciói is hatással voltak a döntésekre.

Terjedelmi okokból kevesebb figyelmet fordítottunk a kifosztás mechanizmusának bemutatására, tekintettel arra, hogy ezt a kérdést egy korábbi tanulmányunkban alaposabban vizsgáltuk.¹⁸ Itt csak arra a jelenségre utalunk, hogy átfogó szabályozás hiányában a gettósításhoz hasonlóan a vagyon leltározása is eltérő mintát követett: nem csak országrészenként vagy törvényhatóságokként, de akár egy megye illetve pénzügyigazgatóság területén belül is.

A rendvédelmi szervek VI. csendőrkerületbeli tevékenységével kapcsolatos adataink valamelyest módosítják azt a történelmi emlékezetben rögzült képet, amely szerint a gettósítás és deportálás kegyetlen módszereiért elsősorban a csendőrséget terheli a felelősség, szemben a rendőrség viszonylag humánusan viselkedő tagjaival. A csendőrkerületi tisztikarnak a műveletekben részt vevő tagjai, különösen a nyomozó alegységekhez beosztott tisztek és tiszthelyettesek valóban szinte kivétel nélkül fanatikus végrehajtóként szerepelnek a forrásokban. A csendőrőrök parancsnokai és legénysége ehhez képest „csupán” a kiadott rendelkezéseket hajtották végre, az üldözöttekkel szembeni atrocitásokra csak ellenőrző tisztjeik utasítására illetve jelenlétében vetemedtek. Hasonlóképpen, a megyei kisvárosok rendőrei is többségben jóindulatú vagy semleges magatartást tanúsítottak az általuk ismert zsidókkal szemben. Ugyanakkor a gettósítás, illetve a gyűjtőtáborba tömörítés végrehajtására más vármegyéből Szolnokra érkezett rendőr tanalakatok tagjai – az ország más pontjain bevetett csendőriskolásokhoz hasonlóan – kíméletlen szigorral hajtották végre a feladatot.

A Jász-Nagykun-Szolnok területén működő csendőr és rendőrtisztek tevékenységére vonatkozó forrásokat megvizsgálva vegyes kép bontakozik ki a lelkes túlteljesítéstől és kegyetlenkedéstől a segítő, sőt embermentő próbálkozásokig. A rendvédelem tehát még szélsőségesebb magatartási mintákat produkált, mint a közigazgatás. A civil és egyenruhás végrehajtó apparátus helyzete és lehetőségei jelentős eltérést mutattak. A rendőrök és

¹⁸ Csősz 2002.

csendőrök függelemsértés esetén szigorúbb büntetésre számíthattak, de az egyenruha tekintélye nagyobb mozgásteret is jelenthetett. További különbség, hogy a civilek rendszerint komolyabb helyi kapcsolatrendszerrel bírtak.

2) A magyar civil lakosság alapvető attitűdje 1944-ben a közöny volt. Csak elenyészően kevesen álltak ellen vagy tiltakoztak a zsidóüldözések ellen, de hasonlóan csekély volt azok száma, akik önkéntes végrehajtóként csatlakoztak a hatósági hajszához. Szemben a sok más európai országban megfigyelhető gyakorlattal, Magyarországon sem a szélsőjobboldali pártok és milíciák, sem a spontán antiszemita akciókat végrehajtó civilek nem játszottak szerepet a zsidóüldözésben 1944 tavaszán és nyarán. Megmaradt az államhatalom stabilitása, amely ezeket a „feladatokat” hiánytalanul megvalósította, beteljesítve a radikális antiszemita követeléseit.

Tízezrek vettek részt kényszerből, civil végrehajtóként a gettósítással és kifosztással kapcsolatos részfeladatokban, és elenyészően kevesen vállalták az ellenszegülés (visszatekintve viszonylag szerény, de a kortársak számára nehezen kalkulálható) kockázatát. Az aktív kollaboráció és kollektív lelkesedés mértéke viszont forrásaink szerint elmaradt a végrehajtók várakozásaitól. Az áldozatokat dehumanizáló, kriminalizáló, eltávolításukat nemzeti önvédelemként beállító propagandakampány ellenére sokakban megdöbbenést keltettek a gettósítás és deportálás brutális módszerei. Ez óhatatlanul valamiféle szimpátiát ébresztett a zsidók iránt és csökkentette a megszállási rendszer népszerűségét, különösen azért, mert a háború utáni felelősségre vonás reális lehetőségként merült fel.

Jelentős támogatása volt viszont a zsidó javak „újraelosztásának”, amelyben változatos eszközökkel és motivációval tömegek vettek részt. Szemben a háború utáni magyarázatokkal, amelyek szerint a javakért a nyilasok és „lumpenelemek” (köztük a cigányok) tülekedtek, sokkal inkább a középosztály és az értelmiség (köztük orvosok, tisztviselők, tanárok és papok) jeleskedett a zsidó vagyonért indított lakossági rohamban. Esettanulmányunk bizonyítja, hogy az értékesebb lakásokat, vagyontárgyakat jelentős részben nem a hajléktalanná vált, vagy nyomorgó rétegek, hanem a nagyobb önérvényesítési képességgel bíró középrétegek kérvényezték és kapták meg, gyakran tudatos kormányzati klientúra-építés részeként.

A jórészt közömbös közhangulat oka lehetett a háború százezernyi áldozatát gyászoló, elszegényedett és éhező lakosság fásult közönye is. 1944 tavaszán érték Magyarországot az első súlyos bombatámadások. A polgári áldozatok, az ellenséges légi tevékenységgel kapcsolatos eltúlzott propaganda (például az angolszász repülők által állítólag ledobott

robbanó játékszerek története) ráadásul a zsidóellenes hangulatkeltést segítette: a sajtó a zsidóságot a „légi terroristákkal” azonosította.

A különösen kedvezőtlen feltételek ellenére ugyanakkor a szimpatizánsok és segítők aránya sem volt jelentéktelen. A legnagyobb a vagyonrejtegetők tábora volt, aligha függetlenül a haszonszerzés vágyától. Az üldözötteket más formában segítők ennél szűkebb, társadalmi állás, kockázatok és motiváció szerint rétegzett csoportot alkottak. Ezen belül az élelmet, üzenetet továbbító, vagy egyszerűen csak biztatást, együttérzést nyújtó polgárok voltak a legtöbben.

Figyelemre méltó, hogy a zsidóüldözés társadalmi támogatottsága már ebben a „csúcsidőszakban” is mutatott bizonyos időbeli változásokat, a deportálások után pedig folyamatosan csökkent. Úgy véljük, hogy ennek alapvetően három oka volt. Megnövekedett azok száma, akik nem bíztak a háború győzelmes befejezésében, a hatékony propaganda ellenére erősödött a kollektív büntudat és a következmények miatti aggodalom és, nem utolsósorban, csalódást okozott a zsidók eltávolításától remélt közvetlen haszon elmaradása. 1944 októbere után tovább növekedett a német szövetség és a zsidóellenes kormánypolitika ellenzőinek száma. A nyilasok a harcba belefáradt lakosság jelentős részét is fenyegették, terrorizálták, így a zsidók sorsa a többség szenvedéseinek részévé válhatott. A főváros emellett több lehetőséget nyújtott a mentésre, és nagyobb volt a zsidó-nem zsidó kapcsolatok száma is. Pedig a zsidók megsegítése ekkor már életveszéllyel járt. Addig „mindössze” internálást, börtönt kockáztatott az, aki ellenszegült a zsidóüldözésnek. A veszély aktuális mértéke persze akkoriban nehezen volt felmérhető: a „zsidóbarát” vagy pragmatikus okokból segítő kisebbségre mindvégig óriási nyomás nehezedett. Ugyanakkor a villámgyors hatósági fellépés miatt vidéken sem a pozitív, sem a negatív jelenségek nem változtathattak érdemben az események menetén és a kitalált helyzetén.

Utaltunk arra a kevésbé vizsgált tényre is, hogy miközben tömegek igyekeztek hasznot húzni a folyamatból, a nem zsidó társadalom széles rétegei váltak a zsidóüldözés kárvallottjaivá, sőt olykor maguk is (például a vegyes házaspárok) üldözötté. A zsidók eltávolításának hatása a gazdaság szinte minden szférájában érezhető volt, egyes ágazatokban illetve régiókban pedig válságos helyzetet idézett elő.

3) Az áldozatok a katasztrófa előtt és alatt tanúsított magatartásának elemzésekor az a fő kérdés, hogy mit, mikor és hogyan tudtak a rájuk leselkedő veszélyről és módjukban állt-e többet vagy másképp cselekedni a tragédia méreteinek csökkentése érdekében. Az aktív ellenállás, menekülés, bujkálás európai viszonylatban is kedvezőtlen esélyei és a zömében

hazafias, integrációpárti, jogkövető ethosz miatt a többség a védekezés és tiltakozás legális, jogi-adminisztratív útját vélte járhatónak. Tömeges „illegális” tevékenységnek csak a vagyonrejtegetés tekinthető, amivel valamilyen formában szinte minden család próbálkozott. 1944-ben nem csak a magyar zsidó vezetők, de az átlagemberek is számos információval rendelkeztek az Európa más részein történt tömeggyilkosságokról. Azonban nagy többségük számára az információk (Yehuda Bauer kifejezésével) nem internalizálódtak, nem váltak meggyőződéssé, tudássá. Sokan hitték, hogy ami megtörtént keleten, nem fordulhat elő a „civilizált” Magyarországon. Ezért hitte el a többség a nyilvánvaló vészjelek és balsejtelmeik ellenére is a hatósági porhintést arról, hogy csak munkára szállítják el őket. Ezt a magatartást erősítette a nácik és magyar segítők korábbi tapasztalatok alapján kimunkált, hatékony stratégiája is, amely az ígéretek és fenyegetések párhuzamára, az áldozatok megnyugtatósára és (a példátlanul gyors tempó ellenére) a fokozatosra épült. Az üldözöttek többsége átvészselhetőnek érezte az eseményeket, és nem gondolt arra, hogy ellenálljon, vagy elrejtőzzön. A családhoz, közösséghez való kötődés miatt is sokan mondtak le a szökés lehetőségéről.

Röviden elemeztük a gettók sajátos zárt mikro-társadalmát, különös tekintettel az oda zárt emberek társadalmi nem, kor, vagyon és szociális státusz szerint eltérő tapasztalataira, konfliktusaira, stratégiáira. Esettanulmányunk a zsidó tanácsok témájában is szolgált adalékokkal. A hiányos adatokból úgy tűnik, hogy a megyei vezetők többsége a rendkívül szűk korlátok között (bár emberi gyengeségektől, elfogultságoktól terhelten) mindent megtett a közösségek érdekében. Nem menekültek el, vállalták a közös sorsot a rájuk bízott emberekkel. A legtöbben nagy aktivitást tanúsítva igyekeztek könnyíteni a gettók helyzetén és kedvezményeket elérni a közigazgatásnál. Terjedelmi korlátok miatt csak röviden utaltunk az üldöztetéseket túlélő zsidó vezetők felelősségre vonására, akik vidéken is súlyos vádakkal szembesültek. Az áldozatok hozzátartozói lényegében ugyanazzal (a nyilvánvalóan abszurd) váddal illették a zsidó tanácsok tagjait, mint Kasztner Rezsőt és társait: az Ausztriába illetve Auschwitzba indított deportáló szerelvények utas-listájának összeállításával bűnrészesek voltak az áldozatok halálában. Korábbi személyes sérelmek és konfliktusok, a hitközségi vezetők légerekben játszott szerepe, magatartása újabb vádpontokat jelenthettek.

V. További kutatási lehetőségek

Kutatómunkánk jövőbeli feladataira részben témánk megjelölésekor is utaltunk. Jeleztük, hogy a „szemtanúk” egyik kulcsfontosságú alkategóriája, az egyházak működésének részletesebb elemzése az eltérő forrásanyag illetve területi beosztás miatt meghaladja disszertációnk kereteit. A teljes képhez azonban szükség van az egyházi levéltárak (elsősorban az Egri Érseki Levéltár és a debreceni Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár) 1938-1945 közötti dokumentumainak feltárására. A közigazgatás működésére vonatkozó komparatív elemzés kiteljesítéséhez, valamint a rendvédelem szerepével és a kifosztás mechanizmusával kapcsolatos árnyaltabb képhez lényegesnek tartjuk a Hajdú és Bihar megyében már nagyrészt elvégzett kutatások további feldolgozását és a Békés megyei, részben már feltárt és publikált források bevonását.

Mint azt bevezetőnkben említettük, egy teljes társadalomtörténeti ív felrajzolására teszünk kísérletet, amely bemutatja a zsidó-nem zsidó együttélés teljes történetét a Jász-Nagykun-Szolnok vármegyét alkotó történeti régiókban. Távlati célunk szerint jelen disszertáció eredményeit is egy ilyen összefoglaló munka keretében tesszük majd közzé. A terjedelmi korlátok miatt végül elhagytuk két olyan téma bemutatását, amelyek nélkül a tervezett publikáció szintűgy nem lehetne teljes. A helytörténeti munkákban többnyire csak néhány általános megállapítás szól az 1945 utáni helyzetről, a restitúcióval kapcsolatos mulasztásokról és konfliktusokról, a felelősségre-vonás anomáliáiról, valamint a mindkét problémával szorosan összefüggő újjáéledő antiszemitizmus jelenségéről. Szintén keveset tudunk az üldözöttek deportálás utáni sorsáról, annak ellenére, hogy a feltárt narratív forrásokban és interjúkban hatalmas mennyiségű információt találunk a magyar foglyok sorsáról a náci lágerbirodalomban. A teljesen eltérő szervezet és forrásanyag miatt a munkaszolgálat történetének megírása különálló vállalkozás tárgya kell hogy legyen. Ugyanakkor ennek a témának is bőséges forrásanyaga van az általunk vizsgált vidéki gyűjteményekben, amelynek feldolgozása szintén terveink közé tartozik.

VI. A szerző témakörhöz kapcsolódó publikációi

- Jász-Nagykun-Szolnok vármegye. In *A magyarországi holokauszt földrajzi enciklopédiája 1-3.* Szerk. Randolph L. Braham–Tibori Szabó Zoltán. Budapest, Park, 2007. 1: 564-584.
- A jászszági zsidóság a Vészkorszakban. In: *Jászszági Évkönyv*, 14. évf. (2006) 90-110.
- Földreform és fajvédelem: a negyedik zsidótörvény végrehajtása. In: Molnár Judit (szerk.): *A holokauszt Magyarországon európai perspektívában.* Budapest, 2005, Balassi, 176–192.; angol változata: Land Reforms and Race Protection: The Implementation of the Fourth Jewish Law. In: *The Holocaust in Hungary. A European Perspective.* Ed. Judit Molnár. (Budapest: Balassi, 2005) 180-197.
- Antisemitismus und agrarpolitik: Die Landreformen von 1942. In: *Ungarn und der Holocaust. Kollaboration, Rettung und Trauma.* Hrsg. Brigitte Mihok. Berlin, 2005, Metropol, 73-88.
- A „legmagyarabb” vármegyében. In: *História*, XXVI. évf. (2004) 2-3. sz. 43-47.
- Gergely Anna: A székesfehérvári és Fejér megyei zsidóság tragédiája. (1938–1944) In: *BUKSZ*, 16. évf. (2004) 3. sz. 253-256. (recenzió)
- Őrségváltás? Az 1944-es deportálásokat közvetlen gazdasági–társadalmi hatásai. In: Karsai László–Molnár Judit (szerk.): *Küzdelem az igazságért. Tanulmányok Randolph L. Braham 80. születésnapjára.* Budapest, 2002, MAZSIHISZ, 75-98.
- “Raise a Monument for Us as well...” Life Histories of the Survivors of a Former Hungarian Jewish Community. In: *Villa Rana*, 2001. no. 2. 1-23.
- „Keresztény polgári érdekek sérelme nélkül...” Gettósítás Szolnokon 1944-ben. In: *Századok* 134. évf. (2000) 3. sz. 633–679. (bővített, javított változata: *Tanulmányok a holokausztról II.* Szerk.: Randolph L. Braham. Budapest, 2002, Balassi, 203-255.)
- Antiszemita törvények árnyékában. A jászberényi zsidóság a két világháború között. In: *Jászszági Évkönyv*, 8. évf. (2000) 27-46.